

І. ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ, ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧОЇ ТА МОВЛЕННСВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

УДК: 811.161.2

(ЧИ) ЩО ВАРТО ЗНАТИ ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ПРИ ЇЇ ВИВЧЕННІ ЯК ІНОЗЕМНОЇ (КІН. Х–XVIII ст.)

Уляна Добосевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра української мови ім. професора І. Ковалика
вул. Університетська, 1 кімн. 234, 79001, Львів, Україна
тел.: 032 239 47 17
e-mail: u-lana@hotmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-1367-7931>*

На сучасному етапі зростання інтересу до української мови варто поглибити лінгвокраїнознавчий аспект вивчення української мови як іноземної шляхом залучення історії – ключових етапів становлення і розвитку української мови як літературної. Війна змусила світ пізнавати українську мову головно як мову опору російському вторгненню, а відтак проявляти особливе зацікавлення її історією. Постає необхідність стисло окреслити основні етапи історичного формування української мови як писемно-літературної від найдавніших часів, а разом із тим акцентувати увагу на її самобутності і самодостатності, яка не залежала від “русского міра”.

Розглянуто староукраїнський та середньоукраїнський періоди формування української літературної мови, у контексті кожного з’ясовано основні мовотворчі тенденції.

Початковий, староукраїнський, період кінця Х – середини XIV ст. заклад мовотворчу тенденцію проникнення більшою чи меншою мірою (залежно від теми, жанру, призначення) живих розмовних рис на різних мовних рівнях у писемні тексти, що стало фундаментом для її розвитку, утвердження і стійкості до наступних суспільно-історичних викликів.

З середини XIV ст. ділове письменство репрезентувало українську мову як офіційну в етнічно чужій державі, даючи значний імпульс до нової хвилі впровадження народнорозмовних рис і утверджуючи що мову на майбутнє.

Етап XVI – першої половини XVII ст. продемонстрував здатність руської-української мови забезпечувати нову для неї сферу – релігійну, витісняючи церковнослов’янську. Це зумовило високий суспільний статус і престиж української мови у тогочасному суспільстві як внутрішнього об’єднаною та зовнішнього ідентифікаційного чинника.

Різні суспільно-політичні умови Наддніпрянщини під московією та Галичини у складі Польщі, а згодом Австрійської імперії зумовили неоднакову інтенсивність та соціальну вираженість мовотворчих процесів другої половини XVII ст. – XVIII ст., спрямованих, однак, у спільне русло літературної мови на живій розмовній основі.

Ключові слова: історія української літературної мови, періодизація, мовотворчі тенденції, писемні пам’ятки.

DOI:

Постановка проблеми в загальному вигляді. У процесі вивчення української мови як іноземної особливу роль відіграє комплексний підхід, який створює певне інформаційне і навіть емоційне тло для сприйняття, засвоєння, а в перспек-

тиві опанування предмета. Цей сегмент забезпечує лінгвокраїнознавство, подаючи основні відомості насамперед про сучасну культуру, а також історію, етнографію тощо й удосконалюючи в такий спосіб оволодіння мовою. На сучасному етапі зростання інтересу до української мови цей рівень можна і варто поглибити шляхом залучення історичного аспекту, який би висвітлював ключові етапи становлення і розвитку української мови як літературної.

Війна змусила світ пізнавати українську мову в різних ракурсах – головно як мову опору російському вторгненню, а відтак виявляти особливе зацікавлення її історією. Медійні ресурси наповнені контентом, пов'язаним переважно із заборонами української мови, однак не менш важливо і необхідно бачити не лише цей аспект в її минулому, але й процеси становлення, утвердження, зростання престижу в загальноєвропейському вимірі. Тому постала необхідність стисло окреслити основні етапи історичного формування української мови як писемно-літературної від найдавніших часів до кінця XVIII ст. (у межах цієї статті), а разом із тим акцентувати увагу на її самотності і самодостатності, яка жодним чином не залежала від “руського міра”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплекс проблем, пов'язаних з історією української літературної мови, є предметом наукових студій з кінця XIX ст., однак у радянський період вивчення цього засадничого для української самоідентифікації питання було спотворене на угоду партійній ідеології. Синтезований об'єктивний виклад історії української літературної мови, позбавлений ідеологічних нашарувань чи купюр, представлений у сучасних працях О. Ніки [19] та В. Русанівського [31]. Окремі монографії (С. Гриценко [10], І. Фаріон [39]) охоплюють хронологічно масштабні мовотворчі явища. Ціла низка студій присвячена окремим питанням історії української мови. Особливу групу становлять дотепер актуальні з огляду на можливість об'єктивного аналізу діаспорні видання, репрезентовані доробком О. Горбача [6], І. Огієнка [23], В. Чапленка [44]. Популяризації української мови в історичному аспекті у різних хронологічних зрізах (до кінця XVIII ст.) іноземними мовами присвячені монографії J. Getka [48], Ю. Шевельова [49], Т. Шмігера [50], а також численні статті М. Мозера [15 : IX– XV]. Отже, значний за обсягом та аспектами вивчення науковий доробок у галузі історії української (літературної) мови дає можливість узагальнити найголовніші тенденції, а також виокремити ті, які виявляють самотній розвиток української мови як літературно-писемної у загальноєвропейському контексті.

Актуальність, мета, завдання. Актуальність дослідження продиктована різними чинниками, серед яких – суспільний запит на науково-популярний виклад основних етапів та відповідних тенденцій в діахронному розвитку української літературної мови, а також можливість поглибити знання іноземних студентів у цій царині і таким чином увиразнити їхнє розуміння ролі української мови у європейській культурній парадигмі. Мета – у хронологічній послідовності висвітлити ті аспекти, які зумовлювали прогресивний рух у напрямку до літературного опрацювання. Завдання – 1) окреслити староукраїнський та середньоукраїнський періоди, у межах яких охарактеризувати основні мовотворчі тенденції; 2) простежити за взаємодією писемно-літературної мови з живою розмовною; 3) ознайомити з основними писемними пам'ятками, які відбивають вектори мовотворення на кожному етапі, а також особами, які в різних виявах долучилися до писемно-літературного випрацювання.

Якщо хронологічно розглядати українську літературну мову в історичному ракурсі – у процесі її зародження, розвитку та утвердження, то необхідно виокреми-

ти певні періоди, які об'єднують у часових рамках тенденції становлення, зовнішні аспекти мовної ситуації та мовної політики, а також внутрішні закономірності її формування. Критеріями періодизації є переважно соціально-історичні умови та особливості культурного розвитку, які накладають свій відбиток на траєкторію розвитку мови у писемно-літературному узусі. Варіантів періодизації є кілька, автори (О. Горбач [5], І. Огієнко [23], В. Русанівський [31], Ю. Шевельов [49]) загалом сходяться на таких періодах: староукраїнський (кінець X – середина XIV ст.), середньоукраїнський (середина XIV – кінець XVIII ст.), новоукраїнський (початок XIX – 90-ті рр. XX ст.), а також сучасний – новітній період, який почався 1991 року і триває сьогодні. І вже на цьому етапі осмислення української мовотворчої історії виразно відчутні намагання російської / радянської ідеології втрутитися і відтяти перший, а відтак особливо важливий період. Теорія про існування т. зв. давньоруської мови, яку називали “спільною колискою”, у якій “зростали” східнослов'янські мови (зокрема й українська) під “патронатом старшого брата” = російської мови, бере свій початок ще за часів царської росії з гіпотези Погодіна-Соболевського, згодом її закріплює у теоретичних висновках О. Шахматов, а відтак вона отримує розвиток уже в радянському ідеологічно заангажованому мовознавстві. Ілюзію “старшого брата” підтримувало ще два чинники – схожість, по-перше, топонімів Русь і росія (причина такої подібності у тому, що московія на початку XVIII ст. привласнила / вкрала назву держави Русь [18]) і, по-друге, російської літературної мови зі старослов'янською, яка лягла в основу її формування. Тому в підручниках та в наукових джерелах, які висвітлювали історію української літературної мови до 1991 року, взагалі відсутній староукраїнський період як такий, що належить до процесів становлення української мови. Натомість цей час розглядали як спільну мовотворчу платформу, марковану російською домінантою. По суті, це перша масштабна крадіжка з цілої низки, що були пов'язані з історією української мови. Сучасні дослідження, зорієнтовані на об'єктивні дані писемних текстів цього періоду та їхнє інтерпретування через призму історичних фактів, зіставлення з даними історичної граматики та історичної діалектології, спростовують міф про “спільну колиску” [21; 29; 47].

Староукраїнський період розгортає першу сторінку у творенні української мови спочатку як писемної, а в історичній перспективі – як літературної. Часові рамки охоплюють кінець X ст. (саме з цього часу маємо писемні тексти та артефакти з написами, які найраніше фіксують окремі україномовні риси) – середину XIV ст. та в культурному й територіальному вимірах пов'язані з Київською Руссю та Галицько-Волинським князівством. У радянсько-російській інтерпретації цей період називали давньоруським, вкладаючи в термін насамперед поняття первинності й домінування російської мови. Якщо (з огляду на назву держави Русь) і використовувати цей термін, то з урахуванням саме українського мовотворчого контексту [21]. Для окреслення мовної ситуації цього періоду доцільно розділити усний та писемний узус. В усному форматі на той час побутувало живе мовлення різних літописних племен і у своєму різноманітті виявляло риси, які, власне, і свідчать про спільне коріння, що сягає ще протоукраїнського періоду (час після розпаду праслов'янської мови і формування кожної із слов'янських мов зокрема). Іншим проявом усного узусу стало старокиївське койне. Центр Русі, мегаполіс з високорозвиненою на той час інфраструктурою і потужними освітньо-культурними інституціями та процесами – Київ – став своєрідною платформою для формування наддіалектного типу мови, який зміг витворитися на основі тих

спільних рис (їх переважно можна простежити на фонетичному та морфологічному рівнях), які вже на той час були особливими, не тотожними з іншими мовами (з російською зокрема!) і знаходили своє відображення у різних писемних текстах. Серед цих рис В. Німчук виокремлює такі, що простежувалися на південних теренах Русі й зафіксовані в писемних пам'ятках: 1) фрикативний звук [h] (на противагу вибуховому [g] на північних землях), який графічно через особливості артикуляції міг бути пропущений при написанні слів; 2) губно-губний звук [ʏ] (на відміну від губно-зубного [v] на півночі), що писемно передавали літерою у; 3) форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду із закінченнями -ові / -еві; 4) прийменниково-іменникова конструкція до + родовий відмінок на позначення місця, куди спрямована дія [22]. Ці особливості української мови виявлені в переважній більшості різних текстів аналізованого періоду і збереглися до сьогодні, що є безпосереднім свідченням мовної самобутності русинів-українців.

Писемний узус часів Київської Русі забезпечували дві мови, розподіляючи між собою сфери застосування – сакральну, пов'язану із запровадженням християнства у кінці X ст., та світську. Відповідні сегменти забезпечували старослов'янська (іноземна, уведена в обіг з як мова релігії) та руська (староукраїнська) писемна мови. Визначальним у процесах літературного мовотворення на той час стало релігійне письмо, репрезентоване значною кількістю різножанрових пам'яток – оригінальних та перекладених, які збереглися у протографах або пізніших списках. Варто наголосити на тому, що скриптори-переписувачі (а такою працею могли займатися лише освічені, спеціально навчені особи переважно духовного стану), маючи справу із різним джерельним матеріалом, усвідомлювали значущість старослов'янської мови і необхідність строго триматися в рамках цієї мови як священної. Разом із цим авторитет канонічного тексту Св. Письма сприяв максимально уважному ставленню до роботи над текстом. Однак за щільною оболонкою старослов'янської мови нерідко у вигляді описок проступали ті риси, які мали безпосередній зв'язок з живою народнорозмовною стихією – переписувачі були носіями цих мовних особливостей.

Хронологічно найдавнішим збереженим текстом, що демонструє зазначені тенденції, є Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. – пам'ятка, з післямовою переписувача диякона Григорія, який, намагаючись ретельно копіювати оригінал, все ж не зміг уникнути впливу живого мовлення. У тканину старослов'янської мови вплетено цілу низку словоформ із фонетичними, морфологічними та лексичними рисами, що виразно вказують на особливості мови Південної Русі, які у перспективі можна виявити в українській мові. Серед інших варто наголосити на таких фонетичних та морфологічних ознаках, які мали відповідне графічне втілення: повноголосся (**Володимира**), перехід е в о на початку слова (**Олена, ольсѣмь**), форми давального відмінка іменників чоловічого роду із закінченнями **-ови, -еви (иродови, мужеви)**, словоформи **Кысѣвѣ, тобѣ, собѣ**. Ці риси контрастують із загальним тлом старослов'янської мови, а в контексті історії української мови є безперечним свідченням її самобутності (аналогічних рис немає в російській та білоруській мовах), давності та писемного закріплення. Чи не тому ця пам'ятка опинилася серед цілої низки матеріальних та інтелектуальних крадіжок, які здійснювала росія (у цьому випадку – ще за Петра I вона опинилася у Санкт-Петербурзі). Упродовж кількох наступних століть з'являються нові численні тексти (Архангельське Євангеліє 1092 р., Мстиславове Євангеліє 1117 р., Юрійське Євангеліє 1119–1128 рр., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р.,

Євсевієве Євангеліє 1283р., Бучацьке Євангеліє XII-XIII ст., Холмське Євангеліє кінця XIII ст., Полікарпове Євангеліє 1307 р., Пантелеймонове Євангеліє 1317 р. та інші), які теж демонструють належність до української мови. Ці тексти не просто скопійовані, вони, проходячи через мовну свідомість переписувачів, щораз активніше збагачувалися українськими народнорозмовними рисами.

Широко представлені у вказаному векторі мовотворення й інші пам'ятки, причому віддалені від канонічного тексту зазвичай прямо пропорційне збільшенню і розмаїттю тих мовних рис, які тяжіють до живого розмовного мовлення з виразними українськими ознаками. Показовим у цьому аспекті є одна із найдавніших пам'яток – Ізборник Святослава 1073 р., що містить теологічні роздуми, повчання, довідки історичного характеру. Перелік мовних рис, що стали типовими для української мови і одночасно відрізняють її від інших слов'янських, у цьому рукописі достатньо широкий і переконливий. У графіко-фонетичному плані це сплутування графем *и* та *ы*, яке вказує на те, що у свідомості переписувача ці два знаки відповідають українському середньо-передньому звукові [и] (*помыслы!* замість *помысли!*; *проты ни* замість *прости ны*), характерний для української мови рефлекс *ь* як [i], про що свідчить написання *и* у відповідній позиції (*нимая* замість *нѣмая*; *исцили* замість *исцѣли*), заміна *е* на *о* в позиції після шиплячого перед складом з твердим приголосним (*чоловѣка*) тощо. Серед морфологічних особливостей яскраво репрезентують українську мову, наприклад, дієслівні форми (*бѣжеть, одѣржимо*). У лексиці також є чимало властиво українських слів (*подоба, приклад, принада, готовизна*). Поряд із цією пам'яткою – Ізборник Святослава 1076 р., Синайський Патерик кінця XI ст., Пандекти Антіоха Чорноризця другої половини XI ст., Слова Григорія Богослова другої половини XI ст., окремі списки повчань Кирила Туровського XIII ст., Ліствиця Іоана Ліствичника першої половини XII ст. та другої половини XIII ст., Віденський Октоїх кінця XII – початку XIII ст. та багато інших. Відтак можна констатувати, що писемне закріплення рис української мови відбувалося в релігійному письменстві навіть у доволі строгих рамках старослов'янської мови.

У світському письменстві староукраїнського періоду використовували руську (українську) літературно-писемну мову, витоки якої – насамперед у живому розмовному мовленні, старокиївському койне, фольклорі, звичаєвому праві, язичницькій обрядовості – стали ресурсом для формування в перспективі різних функціональних стилів. Яскраво репрезентують цей тематичний сегмент літописи (“Повість временних літ”, Київський та Галицько-Волинський – у хронологічно дещо пізніших списках кінця XIV – першої половини XV ст.), “Слово о полку Ігоревім” у першодруку 1800 р., “Поученє” Володимира Мономаха дітям, а також “Руська Правда” – збірник законів звичаєвого права (подібні кодекси з того часу були у Франції та Німеччині [36 : 28]), що має близько 100 списків, найдавніший із яких датований XIII ст. У порівнянні з текстами релігійного змісту / призначення, де українські риси спорадично проступали на тлі староцерковнослов'янської мови, у світському письменстві фонетико-правописні, морфологічні, лексичні та синтаксичні ознаки представлені достатньо повно, різноманітно та системно, що є беззаперечним доказом домінування саме українського складника в писемній мові того часу і спростуванням теорії “спільної колиски”. Понад те – ці структурно-системні мовні вияви могли поєднуватися із специфічно наповненими художніми образами, які свідчать про спосіб мислення і сприйняття світу в контексті української ментальності. До прикладу, у

“Слові о полку Ігоревім” поряд з низкою українських ознак на різних мовних рівнях (повноголосся, форми давального відмінка на -ові/-еві, чергування прийменників у/в тощо) простежується своєрідний, пов’язаний з хліборобською працею, образний ряд, аналогічний до українських фольклорних текстів. Український “поетичний і людський дух Південної Русі”, притаманний змістові та формі цієї пам’ятки, змушений був визнати (попри своє виразне шовіністичне налаштування щодо всього українського) російський критик і літературознавець в. белінський [29].

Особливо цінними для висвітлення мовної ситуації одночасно в усному та писемному виявах староукраїнського періоду є окрема група різнотипних мікротекстів, які, власне, мають безпосередній стосунок до живого розмовного мовлення у його природному вияві. Це берестяні грамоти, які репрезентують початки передусім епістолярного стилю у приватному та діловому тематичному діапазоні і дотично свідчать про поширення письменності не лише в соціальній верхівці, але й серед простих людей (адресатами були й жінки), що в часи Середньовіччя було ознакою високого цивілізаційного рівня. Усебічно досліджені берестяні грамоти, які були знайдені в Новгороді (сучасна територія росії), що був поселенням деревлян – носіїв тих діалектів, які лягли в основу становлення української мови. Незаперечним аргументом саме українського характеру їхньої мови є ціла низка рис, які збереглися і до сучасності, серед яких найбільш промовистими є такі: рефлекс [i] на місці колишнього *ь*, що проявився у системному (не випадковому!) написанні *и* (*тихъ, тоби, дидъ, сино*), перехід *е* в *о* після шиплячих (*чоловѣкъ, жона, чоломъ*), графічне позначення м’якого *ц* (*отьць, куницю*), префікс роз- (*розумно*), форми кличного відмінка (*куме, диво, осподине*), типово українські дієслівні форми (*молотимо, сиплемо, написав*), словотвірні моделі (*паробокъ, наимить*), антропоніми (*Олекса, Олена, Микита, Іванко, Юрко*) тощо. Аналогічні мовні явища демонструють дві берестяні грамоти з географічно віддаленої території – Звенигорода (сучасна Львівщина) [20]. Отож у розмовному і, як наслідок, такому специфічному писемному узусі, який мав переважно практичний, а відтак і спонтанний вияв, зафіксовані риси, властиві українській мові.

Для повноти спектру писемних виявів української мови в аналізованому періоді варто додати і низку артефактів, епіграфічних текстів. Це легенди на монетах князів Володимира, Ярослава та Святополка, підпис 1063 дочки Ярослава Мудрого, королеви Франції Анни, напис на Тмутороканському камені 1068 р., графіті в Софійському соборі в Києві тощо. Кожна із названих пам’яток містить українські риси-маркери. До прикладу, фрикативний звук [h], властивий українській вимові, можна відчитати як пропущений знак через особливу його артикуляцію у підписі королеви Анни АНА РЪИНА (пор. лат. Regina); у написі *Глѣбъ князь мѣрилъ море по леду ѿ Тьмуторокана до Кърчева* локативна конструкція виразно українська; чоловічі імена на -о *Дмитро, Гаврило, Михалько*, форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду лише із закінченнями -ові/-еві *попови, Борисови* фіксують на стінах Софійського собору українську мову у її найдавніших писемних виявах.

Отже, початковий староукраїнський період формування української мови як літературно-писемної заклав основну мовотворчу тенденцію – проникнення більшою чи меншою мірою (залежно від теми, жанру, призначення – у цілому від стильових характеристик) живих розмовних рис на різних мовних рівнях у писемні тексти, що стало фундаментом для її розвитку, утвердження і стійкості до наступних суспільно-історичних викликів.

Наступний етап творення української літературної мови – середньоукраїн-

ський – охоплює часові рамки середини XIV – кінця XVIII ст., які позначені помітними зрушеннями в різних сферах суспільного, культурного та релігійного життя. Перший етап пов’язаний з входженням Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Волині та частини Поділля до складу Великого Князівства Литовського, яке згодом об’єдналося з Польщею, у складі якої була Галичина, у Річ Посполиту. В умовах етнічно чужих держав русинам-українцям (русинь ‘назва українця феодальної доби’ [32 : II : 308]) вдалося не лише зберегти, але й узаконити високий, здобутий працею попередніх поколінь статус руської-української мови. Власне, причина – достатньо прагматична. Потреби держави, яка творилася, неможливо було забезпечити без писемної мови, однак ні литовська через відсутність писемного узусу, ні польська через офіційну латиномовну практику в писемному застосуванні не могли задовольнити ці запити. Тим часом руська мова мала достатній потенціал для того, щоб виконувати роль офіційної, оскільки попередній староукраїнський період дав багато можливостей до її розвитку, особливо – в офіційно-діловому стилі завдяки “Руській Правді” у різних її списках. Принагідно варто зауважити, що і в правничому аспекті “Руська Правда” мала вплив, бо стала джерелом литовського права, а згодом і російського [36 : 23–27]. Основний юридичний кодекс аналізованого періоду Литовський статут закріпив статус руської мови: “...писар земський маєт по руску літерами і слови рускими всі листи витиси і позви писати, а не иншим єзиком і слови”. Цей статус дав змогу руській мові не лише утвердитися в суспільстві, але й у перспективі виявився одним із критеріїв руської-української ідентичності. Разом із тим вживання цієї мови (зважаючи на сферу функціонування її ще називають актовою мовою) в документах сприяло її насиченню народнорозмовними компонентами, про що свідчать численні грамоти того часу [7; 38], а також укладений на широкій джерельній основі “Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.”, у назві якого через радянський ідеологічний наратив про “спільну колицку” (який виразно можна простежити ще й у передмові Івана Білодіда) є невідповідність до середньоукраїнського періоду [32]. Принагідно варто зауважити, що значна частина українських грамот зберігається в росії.

Тенденція до залучення і писемного засвоєння народнорозмовного компонента, яка окреслилася ще в попередній період, набула ширшого і “впевненішого” характеру, що підтверджує Іван Франко: “При дворах литовських князів і бояр, у князівських канцеляріях та в офіційних стосунках витворилася нова мова, яка хоч і не відмовилася від старої основи, але вільніше зарухалася у формах і композиціях живого народного мовлення” [41 : 172]. Про глибину проникнення живомовної стихії свідчить і діалектна зорієнтованість актової мови, яка репрезентує північне та південно-західне наріччя, бо саме ці терени якраз і зосередили в собі головні мовотворчі процеси. У грамотах з різних територій зафіксовані різні вияви української мови, як-от [і] на місці колишнього (свидоцтво), чергування прийменників у/в, займенник *хто*, імена *Мишко*, *Гришко*, а також низку говіркових рис [38].

У контексті актової руської мови знову виринає питання про етнічну належність цієї мови, спровоковане російською пропагандою. По-перше, щодо етно-талінгвоніма *руський* – “...не було неоднозначності для сучасників цих творів. Не було її й пізніше, доки не втрутилася в процес етноідентифікації русинів, руських третя сила – росіяни та російська наука. Відтоді всі руські автоматично стали руськими. Звичайно, це термінологічний нонсенс, але ще дотепер багатьом ученим, особливо на Заході, доводиться серйозно доказувати, що русин (білорус) Тяпинський у 1580

році та русин (українець) Загоровський у 1579 році так пишучи, очевидно, менше за все думали про росіян (москвинів), з якими в ці часи велися постійні війни. Світова ж історична й філологічна наука ще й зараз значною мірою послуговується “базовими” російськими поняттями й термінами, виробленими в XIX – XX ст.” [16 : 270–271]. По-друге, досі триває дискусія про залученість руської актових мови і до становлення білоруської мови. Довгий час офіційною була теорія про спільність цієї ділової мови і її розглядали як факт історії літературних мов обох народів, унаслідок чого окремі пам’ятки (ті, які постали на теренах сучасної білорусі) вважають своєю писемною спадщиною саме білоруси. Тим часом лінгвістичний аналіз писемних текстів через призму історичної діалектології, а також у порівнянні з сучасними говірковими особливостями дає підстави стверджувати, що ціла низка рис властива північноукраїнському діалектному ареалу [17].

Отже, ділове письменство у півторастилітній період зі середини XIV ст. репрезентувало українську мову як офіційну в етнічно чужій державі, даючи значний імпульс до нової хвилі впровадження народнорозмовних рис і утверджуючи цю мову на майбутнє.

XVI – перша половина XVII ст. – наступний етап мовотворення позначений відчутними потугами й досягненнями в різних сферах інтелектуального і культурного життя, дотичних до процесів становлення літературно-писемної мови. Зберігаючи статус офіційної, руська мова щораз активніше окреслювала для себе місце, яке формував відповідний суспільний чи приватний запит. Як наслідок – поступово витісняла церковнослов’янську, особливо у приватно-діловому узусі. Прикладом “сусідства” двох літературно-писемних мов може бути лист 1588 р. з Вільна львівському братству: *“Егда же сподобить вы оно благодарственное и спасительное начало совершити, молимь, да избытокъ благодати ихъ будетъ и въ нашемъ лишеніи. Исъ-проста реци, сто или двѣсть книгъ пошлите намъ, учинивши имъ цѣну слушную; а мы съ подякованымъ вашей любви, возвѣщенная пошлемъ”* [1 : 5-6]. Це своєрідне перемикання різних мовних кодів, з яких природна живомовна вербалізація прохання надіслати книжки, що супроводжується штучним церковнослов’янським вступом, таки перспективніша. Проте вже з другої половини XVI ст. можна спостерігати чужомовну експансію, на яку українці-русини реагували відповідно до букви закону. До прикладу, у петиції української шляхти з Києва 1571 р. викладено прохання надсилати державні документи руською мовою; у чолобитній брацлавської шляхти 1576 р. наголошено двічі: *“Даны суть листы... братиши нашої ... писмомъ Польскимъ писанье ... Хотя жь, наяснѣйший милостивый королю, за постановленьемъ унѣи, листы съ канцелярии вашої королевской милости не инакимъ, одно Рускимъ писмомъ мають быти выдаваны ... Покорными нашими прозбами просимо, абы ваша королевская милость ... до насъ листы съ канцелярии вашої королевской милости Рускимъ писмомъ выдавати розказати рачиль”* [1 : 187–188]. Чи за інших обставин – від польського короля Сигізмунда III 1588 р. надходить грамота про підтвердження прав і вольностей жителям Литви: *“якожь о томъ привилей нашъ, водль права ихъ Руского, писмомъ Рускимъ обывателемъ великого князства Литовскаго выдати розказали есьмо”* [1 : 4]. Подібні випадки, коли з різних причин русини обстоювали необхідність вживати руську мову в офіційних зносинах, “напевно широко обговорювалися на зібраннях та по корчмах, поглиблюючи знання про себе та свій ментальний простір” [34 : 64]. Таким чином офіційно-діловий стиль ще деякий час підтримував руську мову у високому суспільному статусі.

У XVI – першій половині XVII ст. на українських теренах мовна ситуація

складається так, що задоволення комунікативних, культурно-освітніх та релігійних потреб суспільства здійснювалося п'ятьма мовами – церковнослов'янською, грецькою, латинською, руською та польською. В адміністративно-правовій галузі українська мова конкурує з польською та латинською, у церковно-релігійній сфері найвиразніше помітне її протистояння до традиційної церковнослов'янської, а в системі освіти відповідно до вимог часу використовуються різні мови, серед яких руська забезпечує навчальні потреби. У цей час закріплюються нові мовотворчі тенденції, головно пов'язані із традиційно консервативною релігійною сферою, яку до цього часу обслуговувала церковнослов'янська мова. Ідеї Відродження та Гуманізму, якими на той час була пронизана Європа, підкріплені Реформацією, покликали до здійснення сміливі замісли – запровадити національні мови у релігійну царину. Цей процес не лише торкнувся української мови, а й набув особливостей саме в українському способі реалізації. Розвиток літературно-писемної мови в релігійному стилі на українських землях відбувався у силовому полі нової антропоцентричної філософії, яке українці-русини формували як суб'єкти – українська література того часу “вільно функціонувала в європейському культурному контексті”, будучи “невід'ємною частиною загальноєвропейського культурного піднесення” [26 : 46–48]. Шлях, який відкрив Данте, долали Джон Віклеф, Ян Гуса, Мартин Лютер, Ян Благослав, Яків Вуек та інші перекладачі Св. Письма народними мовами, утворюючи тим самим ці мови у функції літературно-писемних. Аналогічні процеси, синхронні з європейськими, спостерігаємо в той час і на українських теренах. Як наслідок окреслених зовнішніх чинників вимальовується якісно нова тенденція у процесах українського літературно-писемного мовотворення. Якщо до цього часу релігійна сфера була цариною церковнослов'янської мови, то з кінця XV ст. у це сакральне середовище потрапляє руська-українська мова. Причому не випадково, у вигляді окремих фонетичних, морфологічних чи лексичних явищ, які відбивали мовну свідомість переписувача (як це було в попередні століття), а цілеспрямовано з чітко окресленою метою – зробити зрозумілим текст Св. Письма для “люду посполитого”. У пам'ятках, які продовжують традиції різноманітних жанрів релігійної тематики староукраїнського періоду, простежуються абсолютно усвідомлені й переважно вдалі спроби запровадити руську мову. А це, у свою чергу, надзвичайно сприятливий фактор для, по-перше, зростання і утвердження авторитету цієї мови в тогочасному суспільстві. По-друге, така тенденція зумовлює потребу в опрацюванні, удосконаленні руської літературно-писемної мови, адже релігійний (часто канонічний) текст вимагає особливої уваги до слова.

Ціла низка писемних пам'яток репрезентує новий напрям у мовотворчих процесах. Хронологічно перша відома на сьогодні спроба адаптувати релігійний текст на українському мовному ґрунті, “прамагір перекладів Святого Письма” – Четья-Мінея 1489 р., що містить перекази про життя святих, розташовані в календарному порядку. Показово, що аналіз мовних особливостей цієї пам'ятки розкрив нові грані живого розмовного мовлення – у Четі зафіксовано низку діалектних рис, що свідчить про глибину проникнення живої мови [19]. І це явище стає закономірним – практично в усіх текстах названого періоду більшою чи меншою мірою будуть проявлятися ознаки діалектного мовлення, надаючи їм особливого колориту. З-поміж найбільш помітних у цьому аспекті рукописів можна ще назвати Крехівський Апостол другої половини XVI ст. – переклад апостольських діянь та послань тогочасною живою народною мовою з діалектними рисами північного і південно-західного наріч [24], Страждання Христові XVI ст. –

апокрифічне оповідання з цілою низкою фонетичних, морфологічних ознак української мови та лексичних особливостей, не засвідчених в інших текстах [18] тощо. Особливим жанром релігійного письменства, який найповніше і найбільш різноманітно відбиває вплив народнорозмовної стихії, стали учительні Євангелія – збірники проповідей і повчань, які своїм походженням сягають західноєвропейських постилл. Значна кількість рукописних і друківаних редакцій учительних Євангелій, велика географія їх поширення, що охоплює територію від західних областей України до Полтави на сході, білорусі на півночі, молдавські землі, зумовили різноманітність цих збірників щодо мовних особливостей. З другої половини XVI ст. з'являються авторські, переважно анонімні збірники, які з огляду на їх призначення у своїй мовній тканині заховали надзвичайно цінні діалектні риси [45]. Українська мова звучала в церкві під час казання-проповіді поряд із церковнослов'янською як мовою богослужіння і Св. Письма, внаслідок чого у сприйнятті “чоловіка посполитого” зростав її престиж.

У процесах писемного закріплення розмовної мови особливе місце займають переклади Св. Письма. Настанови церковної влади у загальноєвропейському масштабі стосовно мов перекладів (принагідно і цілком логічно поставала проблема нормування) ґрунтувалися на висновках дискусій *Questione della lingua*, які відбувалися в Італії упродовж XIV–XVI ст. Церква не заперечувала проти використання етнічних живих мов (серед яких і руської) у тих жанрах релігійного письменства, які окреслювалися як неканонічні і служили для пояснення чи повчання. Однак щодо перекладу канонічних творів позиція церкви залишалася в узвичаєних рамках [42]. Іван Вишенський зінтерпретував цю позицію так: *“Євангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте”* [3 : 56]. Тим часом, попри настанови церкви, з'являється ціла низка вдалих спроб адаптувати переважно Новий Заповіт до розуміння звичайної простої людини (“люду посполитого”). Це Літківське Євангеліє другої половини XVI ст. та Волинське Євангеліє 1571 р. (імовірно, списки Пересопницького рукопису), Євангеліє у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (Хорошівське), переклад В. Тяпинського близько 1570 р., а також переклади Старого Заповіту Луки з Тернополя 1596 р. та Дмитра Писарчика 1575-1577 рр. тощо. Кульмінацією стало Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. – пам'ятка, що є особливою в різних аспектах: і як втілення ідей своєї епохи у вигляді вдалого колективного проєкту, і як витвір книжкового мистецтва, і навіть як артефакт зі своєю “біографією”, яка віддзеркалила важливі історичні віхи [28]. У мовотворчому ракурсі цей рукопис унікальний не лише українським наповненням на всіх мовних рівнях [17], але й виявами цілеспрямованого пошуку норми, стилістичного добору лексики та намаганнями узгодити діалектні розбіжності й віднайти загальноприйнятий варіант. Усі ці наміри перекладачів можна спостерігати у глосах, де, до прикладу, є кілька відповідників пояснювального слова, які можуть відрізнятися чи семантичними нюансами, чи локальним (діалектним) побутуванням, чи стилістичним забарвленням: *дрогого пакъ днѣ взявши два сребрники. два талѣры. або два грошѣ. и даль господаревѣ; розмечоу жи(т)ницу мою. клоуню. або стодолоу; жена оставивши вѣдро свое. або глекъ або збанъ и пошла до мѣста; кто боуде(т) на кровѣ. на дахоу. або на стрѣсь, ...давно би в плахтѣ. або в ряднинѣ; и придалось емоу ити въ соуботы черезъ сѣанія. черезъ збожѣ; ишоль черезъ збожѣ. черезъ пашню; ...воль в студню або в колодѣзь оупаде(т); былъ ти ж там и колодязь іаковль студня або криниця.* Це виразне намагання літературно випрацьовувати текст.

У цілому переклади засвідчили високий на той час статус та можливості руської-української літературно-писемної мови. Зважаючи на популярність цього сегменту письменства, яке одночасно з релігійними виконувало й ширші функції – це була ще й лектура для тогочасного освіченого люду, і спосіб встановлення своєрідного контакту між особами духовного стану і світськими (реалізувався переважно у проповідницькому жанрі), й інструмент впливу – можна стверджувати, що русини-українці у XVI – першій половині XVII ст. максимально наблизилися до початків нової літературної мови на народнорозмовній основі. Підтвердженням цієї тези є думка Степана Смаль-Стоцького, яка йшла врозріз із офіційним радянсько-російським трактуванням переломного етапу творення української літературної мови: “Мова “Енеїди” Котляревського не є нічим новим, тільки дальшим продовженням розвиткових тенденцій тої нової літературної мови української, що її початки сягають аж до XVI в.” [33 : 181]. Стаючи на один рівень з іншими народами та їхніми національними мовами (чеською, німецькою, польською), які закріпилися в літературному статусі саме завдяки перекладам Св. Письма, русини-українці в той час були органічною частиною загальноєвропейської культурної парадигми. Кожен, хто на той час працював над перекладами релігійних текстів, долучився б до слів Еразма Ротердамського з передмови до публікації Нового Заповіту 1516 р. : “Я хочу, щоб кожна жінка могла читати Євангеліє і Послання Св. Павла. І нехай ці твори будуть перекладені кожною мовою... Нехай селянин виспіває уривки зі Святого Письма за плугом, нехай ткач мугикає фрази зі Святого Письма під шурхіт свого човника” [11 : 494].

Ще одним інтелектуальним досягненням тієї епохи, яке, зрештою, і уможливило усі викладені вище здобутки у процесах мовотворення, є розвиток освіти і науки. Низка чинників, як-от заснування і діяльність братських шкіл, а згодом і вищих навчальних закладів, а також початки книгодрукування, потреба перекладати релігійні тексти і певною мірою полеміка між православними та уніатами зумовила розвиток мовознавчої думки у XVI – першій половині XVII ст. на українських землях. Граматичні праці (“Буквар” Івана Федоровича 1574 р., “Граматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка” 1591 р., “Граматика словенска” Лаврентія Зизанія 1596 р., “Граматіки славенскія правилное синтагма” Мелетія Смотрицького 1618 та 1619 рр., “Граматика словенская” Івана Ужевича 1643 та 1645 рр.) та словники (анонімний “Лексис с толкованієм словенських слов просто” кінця XVI ст., “Лексикон” Лаврентія Зизанія 1596 р., “Лексикон славеноросскій и имен тлкованіє” Памва Беринди 1627 р., “Синоніма славенороська”, “Лексикон латинський” Єпіфанія Славинецького, “Лексикон славено-латинський” Єпіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського) продемонстрували особливий інтерес суспільства до мови в практичному і теоретичному аспектах. У фокусі уваги тодішніх мовознавців перебувала головно церковнослов’янська мова, але і руська-українська потрапляла в орбіту їх зацікавлення і опрацювання, як це можна бачити на прикладі граматичної праці Івана Ужевича – його метою було ознайомити західний світ з рідною мовою.

Отже, етап XVI – першій половині XVII ст. став особливо продуктивним у мовотворчому аспекті, бо продемонстрував здатність руської-української мови забезпечувати нову для неї сферу – релігійну, витісняючи таким способом церковнослов’янську. Це стало кроком до її літературного опрацювання. Руська-українська мова виступає як повноцінна у функціональному аспекті – вона має значний внутрішній потенціал (це засвідчила можливість перекладати складні сакральні тексти), який може розкритися

за сприятливих суспільних та культурних обставин і реалізуватися у різних стилях. Ці фактори зумовили високий суспільний статус і престиж української мови в тогочасному суспільстві як внутрішнього об'єднувачого та зовнішнього ідентифікаційного чинника. Назагал мовотворення цього періоду мало виразний висхідний рух.

Друга половина XVII ст. і ціле XVIII ст. – час доволі непростих випробовувань і для русинів-українців у добу Руїни, а отже, і для їхньої мови. Українські землі поділені між московією і Польщею, цей поділ закріпив Андрусівський мир 1686 р. Істотно змінилося політичне становище Лівобережної України під московщиною, унаслідок цього у мовній політиці та мовній ситуації почали простежуватися загрозливі тенденції щодо функціонування української мови.

До кінця XVII ст. ще залишалася інерція попереднього, багатого на новації та мовотворчі досягнення етапу, яка зумовила впливи української мови на процеси становлення російської. Ці впливи були зумовлені кількома чинниками, серед яких визначальним став соціокультурний – рівень цивілізаційного розвитку українців значно перевищував московитів (низький рівень або й брак освіти можна констатувати різними фактами, як-от, до прикладу, скарга Петра I московському патріархові, у якій йшлося про малограмотних священників і потребу послати їх “на науку в Київ до шкіл”). Загалом на цьому етапі “Україна для московщини мала значення школи; вона своїм впливом європеїзувала Москву”. Українці запровадили у московії церковні проповіді (до 1753 р. майже всі царські проповідники були українцями), літургійний піснеспів, релігійну друковану книжку; богослови-філологи працювали над виправленням спотворених малограмотними московськими переписувачами релігійних текстів. У світській сфері ці впливи теж були активними, зокрема в системі освіти та науки, де українці зберігали довший час монополію. Усе це проектувалося і на мовні особливості [43]. Назагал випрацювані попередніми століттями інтелектуальні ресурси українців поширилися в московії і таким чином створили там ґрунт для розбудови держави. Це питання особливо у сьогоденні має засадничий характер, а тому потребує продовження і розширення тих напрацювань, які вже є в українському науковому дискурсі [2; 4; 25; 30; 37; 43].

Однак, використовуючи український інтелектуальний потенціал (у вимірі людського ресурсу особливо – наприклад, упродовж 1701-1762 рр. до Москви виїхали 95 учнів та викладачів Києво-Могилянської академії), московія водночас нівелювала його самотність, привласнювала ідеї, знищувала матеріальне їх втілення – показовим є факт спалення, після двох офіційних заборон 1627 та 1672 рр., на московському соборі 1690 р. “Євангелія учительного” Кирила Транквіліона-Ставровецького разом з анафемою на книги українських авторів Петра Могили, Сильвестра Косова, Лазаря Барановича та інших. Наступним кроком стає цензура, яка стосується спочатку змісту, а згодом і мови друкованих книг, а врешті і заборона їх видавати. При тому основною ціллю, на якій сфокусована увага різних указів та розпоряджень, є українська (її називали малоруська) мова, якій надано статус діалекту / наріччя в указі 1720 р. “Щоб ніякої різниці і особливо наріччя в них не було” – ця теза стає початком агресивної росіянізації, яка фактично припиняє формування української мови як літературно-писемної. У різних варіантах, проте завжди в контексті цензури, зіставлення з російською і заборони до друку книжок, такі розпорядження з'являються 1721, 1726, 1729, 1731, 1755, 1766, 1784 рр. Усе це було спроектовано і на освітній сегмент у вигляді реформ, спрямованих на ту ж саму ціль, які, до прикладу, стосувалися Києво-Могилянської академії, – 1784 р. упродовжено викладання російською мовою,

“стажування” випускників у московському університеті для вивчення “словесних наук і для засвоєння великоросійської вимови”, а вже за два роки російська стає єдиною мовою викладання. Указами 1759 та 1782 рр. було заборонено просвітницьку діяльність мандрівних дяків, які забезпечували нижчу освіту. З початкових шкіл розпорядженням 1759 р. вилучено українські букварі [12 : 42–51; 13 : 21–75]. Натомість почали з’являтися підручники на кшталт “Краткія правила російскаго правописанія изъ разнѣхъ грамматикъ вибраннѣя и по свойству украинскаго діалекта для употребленія малороссіянамъ дополненнѣя” (автор Переверзев, Харків, 1782 р.), у яких методичку вивчення російської мови зводили до корекції на російський манер українських фонетико-правописних та граматичних особливостей. У такий спосіб, з одного боку, прищеплювали сприйняття російської як питомої з літературним опрацюванням, але, з іншого боку, це стало дидактичною базою до творення “специфічної російської, зрощеної на українському підґрунті” [46 : 435].

Нищення українського простору торкнулося і топонімії через офіційні перейменування назв українських поселень, що входили до складу Російської імперії, 1750 та 1795 рр., а також відомим фактом присвоєння московією оніма Русь, який у перспективі став предметом різних ідеологічних маніпуляцій на користь ідеї єдності східних слов’ян у параметрах простору, мови, історії, їхнього сприйняття у світі [35].

Увесь комплекс організованих московією заходів, спрямованих на згортання української мови до побутового вжитку в статусі говіркової, поширюючись на терени Лівобережжя, згодом і Правобережжя, став передумовою до зросійщення, якого годі було оминати вищим соціальним верствам, інтелігенції. Попри зовнішні доволі загрозливі щодо функціонування української мови обставини, мовотворчий рух у різних його виявах не припинявся, однак, з огляду на численні заборони, був зосереджений у рукописному форматі. Відсутність друкованої книжки, а відтак широкої її популяризації, не стала на заваді наступній хвилі запровадження народнорозмовного компонента у писемний узус. Ця хвиля позначена виразними тенденціями до формування системи функціональних стилів з домінуванням народнорозмовної основи. У художньому письменстві варто виокремити віршування Івана Некрашевича, Климентія Зиновієва, пісні Антона Головатого та інших авторів з виразними і вдалимими намірами “випробувати” виражальні засоби живого розмовного мовлення, а також інтермедії до різдвяних та великодніх драм, які популяризували переважно усним шляхом. Історіографію представляють козацькі літописи, серед яких окреслену тенденцію найвиразніше демонструє літопис Самовидця. У науково-популярному стильовому контексті можна розглядати численні списки лікарських та господарських порадників, травників. Епістолярія, головню приватне листування, теж виявляє тенденцію до народнорозмовного узусу [27].

Тим часом Галичина залишалася під польською владою, а з 1772 р. опинилася у складі Австрійської імперії. Помітного мовотворчого руху на цих теренах за часів Польщі не було, однак вже австрійський уряд намагався створити для національних меншин такі суспільно-політичні умови, які могли б сприяти українцям-русинам у їхньому культурному, освітньому і мовному самоствердженні. Освітні осередки, як-от 1783 р. заснована семінарія, а 1784 р. відновлений університет і 1787 р. поширення викладання народною мовою на університетські студії для греко-католицьких священників (Studium Ruthenum), а також декрети австрійського імператора Йосифа II 1786 та 1787 рр., у яких було визнано українську мову як етнічну, мали на меті поживавити власне мовотворчий рух, опертий на народній мові.

Однак церковнослов'янська мова, а подекуди і польська в писемному узусі галичан витіснили народнорозмовну українську, всупереч очікуванням створивши “мовну дійсність поза ідеалом”. Відродження у контексті мови лишається в перспективі, а наразі створено “грунт для перетворення греко-католицького духівництва на інтелектуальну верству галицько-українського суспільства” [14 : 365], яка вже має своїх репрезентантів – поета і проповідника Юліана Добриловського з його настановами орієнтуватися у церковних казаннях на живе розмовне мовлення, викладених у друкованому збірнику “Науки парохіяльня” (1792 та 1794 рр.), та низкою віршів українською мовою, а також єпископа Петра Білянського, який обстоював українську мову як насамперед практичний інструмент релігійної освіти та просвіти. Унікальною за тематикою (виклад основ етикету), а відтак і мовними особливостями, що фіксують живі розмовні риси, стала надрукована 1770 р. в Почаєві “Полѣтика свѣцка”. Пошуки стильових та виражальних ролей живої розмовної мови, аналогічні до експериментів Івана Некрашевича, можна простежити в різних рукописах із західних теренів [40]. Отже, галичани дещо повільніше і в менших масштабах прилучалися до мовотворчих тенденцій, проте цей рух вже активізувався.

Різні суспільно-політичні умови Галичини у складі Польщі, а згодом Австрійської імперії та Наддніпрянщини під московією зумовили неоднакову інтенсивність та соціальну вираженість мовотворчих процесів, спрямованих, однак, у спільне русло літературної мови на живій розмовній основі. Фактори, які цю ідею поступово викристалізували, випливали із креативно-психологічної потреби, оскільки писемність рідною живою мовою, по-перше, давала змогу до самовираження, а по-друге, як наслідок – мала ефектні результати, які, власне, і утверджували народнорозмовне джерело як домінуюче у мовотворенні. Конкуренція між книжною і народною засадами на теренах Наддніпрянщини була ускладнена агресивними процесами росіянізації, які упродовж XVIII ст. витіснили з ужитку і з свідомості української інтелігенції (а саме вона є творцем літературної мови) питоме мовне начало. Галичани ж після тривалої стагнації відновлювали у своєму світосприйнятті та його вербалізації рідномовну константу через освіту та релігію. Проте в обох випадках рушійною силою, яка попри всі перешкоди нуртувала і в суспільстві, і в свідомості поступовців, вже ставала українська мова у своїй цілісності та потужності. Уже переписували “Енеїду” і захоплювалися нею... Надходила епоха Романтизму.

Висновки. Історія української-руської мови староукраїнського та середньоукраїнського періодів – це історія не лише заборон, цензурування та утисків. Насамперед це історія розвитку мови у її внутрішніх законах, які проектувалися у зовнішньому писемному узусі в різних виявах, з яких перспективним став живомовний ресурс. Це історія самобутньої мови, яка відповідно до універсальних закономірностей контактувала з іншими мовами, збагачуючи свій арсенал і одночасно утверджуючись як окремішня. Водночас це й історія особлива, яка через складні зовнішні суспільно-політичні умови готувала українській мові різні випробовування. На відміну від еволюційних процесів, властивих розвиткові, до прикладу, сусідніх літературних мов, формування української мови відбувалося на тлі перманентних викликів, які ускладнювали і гартували водночас. Перспектива аналізу мовотворчих тенденцій наступного періоду нової української літературної мови доведе, наскільки потужними виявилися внутрішній потенціал української мови у взаємодії з суспільством, яке цю мову виплекало.

Список використаної літератури

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археогрaфической комисією. Т. III. Санкт-Петербург: 1848; Т. IV. Санкт-Петербург : 1851.
2. Бондаренко І. Шляхи та джерела впливу української мови на російську мову японських мореплавців XVIII ст. *Вісник КНУ. Східні мови та літератури*. 2004. №8.
3. Вишенський Іван. Твори. Київ : Держ. вид-во художньої літератури, 1959. 267 с.
4. Генсьорський А. Традиції південноруської (старокиївської) фонетики в літературній вимові Північної Русі до кінця XVIII ст. *Питання слов'янського мовознавства*. Львів : 1958. Кн. 5. С.201–208.
5. Горбач О. Зібрані статті. Т. 1–8. Мюнхен : 1991–1997.
6. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *Другий міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Доповіді і повідомлення*. Львів : 1993. С. 8–12.
7. Грамоти XIV ст. / упор. М. Пешак. Київ : Наукова думка, 1974. 255 с.
8. Гринчишин Д. Українська рукописна пам'ятка XVI ст. “Страждання Христові” (мовні особливості пам'ятки). *ЗНТШ. Праці філологічної секції*. Львів : 2000. Т. 239. С.414–445.
9. Гринчишин Д. Четя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *ЗНТШ. Праці філологічної секції*. Львів : 1995. Т. 229. С. 251–276.
10. Гриценко С. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ : КММ, 2017. 934 с.
11. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. 1463 с.
12. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX–XX ст. Київ : “К. І. С.”, 2020. 192 с.
13. Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. 415 с.
14. Мозер М. Мовний світ львівського “Studium Rutenum”. Причинки до історії української мови. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 352–365.
15. Мозер М. Причинки до історії української мови. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. 832 с.
16. Мойсієнко В. Кого називали людьми руськими у ВКЛ? До історії вживання етнота лінгвономена руський в україністиці, білорусистиці та русистиці. *Słowo u słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne* / Pod red. Anny Budziak i Wiktorii Hojsak. Kraków : Scriptorium, 2016. С. 269–294.
17. Мойсієнко В., Ніка О. “Проста мова” в Україні та Білорусі XVI ст. / НАН України; Укр. ком. Славістів; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.; О. С. Онищенко (голова) та ін. Київ : НБУВ, 2013. 25 с.
18. Наконечний С. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. 3-тє вид. Львів : 2001. 179 с.
19. Ніка О. Історія української літературної мови. Київ : ВД “Освіта України”, 2014. 332 с.
20. Німчук В. Берестянські грамоти в Україні. *Мовознавство*. 1992. № 6. С.11–15.
21. Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6; 1998. № 1.
22. Німчук В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 21–31.
23. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995.
24. Огієнко, І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. Варшава, 1930. Т. 1, 2.
25. Огієнко І. Українсько-російський словник початку XVII-го віку. Із історії культурних впливів України на Московію. Вінніпег, 1961.

26. Пахльовська О. Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. Київ : Наукова думка, 1990. 215 с.
27. Передрієнко В. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Київ : Наукова думка, 1979. 143 с.
28. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерованої текст. Словопоказчик. / Вид. підг. І. Чепіга та ін. Київ, 2001. 750 с.
29. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. Київ : Академія. 2001. 148 с.
30. Полюга Л. Роль української мови у розвитку російської в XVII–XVII ст. Мова і соціальні процеси. *Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія : Філологічна*. Львів : 1997. Вип. 26. С. 16–21.
31. Русанівський В. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
32. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 2. 592 с.
33. Смаль-Стоцький С. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети. *Дзвони*. 1933. Ч. 3–4.
34. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ : Laurus, 2021. 616 с.
35. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 280–286.
36. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України. Львів : 2003. 156 с.
37. Тищенко К. Історичні впливи української мови на російську. *Урок української*. 2004. № 11–12. С. 47–51.
38. Українські грамоти XV ст. / підг. В. Русанівського. Київ : Наукова думка. 1965. 164 с.
39. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII ст : мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. 656 с.
40. Франко І. Карпаторуське письменство XVII–XVIII ст. Збір. тв. у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 32. С. 207–229.
41. Франко І. Українці. Збір. тв. у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 162–193.
42. Фрік Девід А. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. *ЗНТШ. Праці філологічної секції*. Львів, 1992. Т. 224. С. 210–229.
43. Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII–XVIII стол.). Мюнхен, 1966. 22 с.
44. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933). Нью-Йорк, 1970. 446 с.
45. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ – Львів : Свічадо, 2011. 223 с.
46. Шевельов Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди. *Поза книжками і з книжок*. Київ : Час, 1998. С. 393–437.
47. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 191–205.
48. Getka J. U progu modernizacji. *Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa, 2017. 315 s.
49. Shevelov George Y. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. 1979.
50. Shmihor T. *Liturgical translation in Ukraine and Poland: a comparative approach to text, religion and culture*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 308 с.

References

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. III. Санкт-Петербург : 1848; Т. IV. Санкт-Петербург : 1851.
2. Bondarenko I. Shliakhy ta dzhherela vplyvu ukrainskoi movy na rosiisku movu yaponskykh moreplavtsiv XVIII st. *Visnyk KNU. Skhidni movy ta literatury*. 2004. №8.
3. Vyshenskyi I. Tvory. Kyiv : Derzh. vyd-vo khudozhnoi literatury, 1959. 267 s.
4. Hensorskyi A. Tradytzii pivdenorusskoi (starokyivskoi) fonetyky v literaturnii vymovi Pivnichnoi Rusi do kintsia XVIII st. Pytannia slovianskoho movoznavstva. Lviv : 1958. Kn. 5. S. 201–208.
5. Horbach O. Zibrani statii. Miunkhen : 1991–1997. T. 1–8.
6. Horbach O. Zasady periodyzatsii istorii ukrainskoi literaturnoi movy y etapy yii rozvytku. *Druhyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Movoznavstvo. Dopovidi i povidomlennia*. Lviv : 1993. S. 8–12.
7. Hramoty XIV st. / upor. M. Peshchak. Kyiv : Naukova dumka, 1974. 255 s.
8. Hrynchyshyn D. Ukrainska rukopysna pamiatka XVI st. “Strazhdannia Khrystovi” (movni osoblyvosti pamiatky). *ZNTSh. Pratsi filolohichnoi seksii*. Lviv : 2000. T. 239. S. 414–445.
9. Hrynchyshyn D. Chetia 1489 roku – vydatna konfesiina pamiatka ukrainskoi movy ZNTSh. *Pratsi filolohichnoi seksii*. Lviv : 1995. T. 229. S. 251–276.
10. Hrytsenko S. Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st. Kyiv : KMM, 2017. 934 s.
11. Deivis N. Yevropa: Istoriiia / per. z anhl. P. Tarashchuk, O. Kovalenko. Kyiv : Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”, 2001. 1463 s.
12. Kubaichuk V. Khronolohiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukrainskoi movy IX–XX st. Kyiv : “K. I. S.”, 2020. 192 s.
13. Lyzanchuk V. Navichno kaidany kuvaly. Lviv : Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1995. 415 s.
14. Mozer M. Movnyi svit Ivivskoho “Studium Rutenum”. Prychynky do istorii ukrainskoi movy. Kharkiv : Kharkivske istoriko-filoloichne tovarystvo, 2008, S. 352–365.
15. Mozer M. Prychynky do istorii ukrainskoi movy. Kharkiv : Kharkivske istoriko-filoloichne tovarystvo, 2008. 832 s.
16. Moisiienko V. Koho nazyvaly liudmy ruskymy u VKL? Do istorii vzhivannia etno- ta linhvonomena ruskyy v ukrainistyti, bilorusystyti ta rusystyti. *Slovo u slowian. Wplyw języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego. Studia leksykalne* / Pod red. Anny Budziak i Wiktorii Hojsak. Kraków : Scriptum, 2016. S. 269–294.
17. Moisiienko V., Nika O. “Prosta mova” v Ukraini ta Bilorusi XVI st. / NAN Ukrainy; Ukr. kom. slavistiv; Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho; redkol.; O. S. Onyshchenko (holova) ta in. Kyiv : NBUV, 2013. 25 s.
18. Nakonechnyi Ye. Ukradene imia: Chomu rusyny staly ukraintsiamy. 3-tie vyd. Lviv : 2001. 179 s.
19. Nika O. Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy. Kyiv : VD “Osvita Ukrainy”, 2014. 332 s.
20. Nimchuk V. Berestiani hramoty v Ukraini. *Movoznavstvo*. 1992. № 6. S. 11–15.
21. Nimchuk V. Periodyzatsiia yak napriamok doslidzhennia henezysu ta istorii ukrainskoi movy. *Movoznavstvo*. 1997. № 6; 1998. № 1.
22. Nimchuk V. Pochatky literaturnykh mov Kyivskoi Rusi. *Movoznavstvo*. 1982. № 2. S. 21–31.
23. Ohiienko I. Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy. Kyiv : Lybid, 1995.
24. Ohiienko I. Ukrainska literaturna mova XVI ct. i ukrainskyi Krekhivskyi apostol. Varshava, 1930. T. 1, 2.
25. Ohiienko I. Ukrainsko-rosiiskyy slovnyk pochatku XVII-ho viku. Iz istorii kulturnykh vplyviv Ukrainy na Moskoviiu. Vinnipeh, 1961.
26. Pakhlovska O. Ukrainsko-italiiskii literaturni zviazky XV–XX st. Kyiv : Naukova dumka, 1990. 215 s.

27. Peredriienko V. Formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy XVIII st. na narodnii osnovi. Kyiv : Naukova dumka, 1979. 143 s.
28. Peresopnytske Yevanheliie 1556–1561: Doslidzhennia. Transliterovanoi tekst. Slovpokazhchyk / Vyd. pidh. I. Chepiha ta in. Kyiv : 2001. 750 s.
29. Pivtorak H. Pokhodzhennia ukrainsiv, rosiian, bilorusiv ta yikhnikh mov. Mify i pravda pro trokh brativ slovianskykh zi “spilnoi kolysky”. Kyiv : Akademiia. 2001. 148 s.
30. Poliuha L. Rol ukrainskoi movy u rozvytku rosiiskoi v XVII–XVIII st. Mova i sotsialni protsesy. *Visnyk Lvivskoho universytetu im. I. Franka. Serii filolohichna*. Lviv : 1997. Vyp. 26. S. 16–21.
31. Rusanivskiy V. Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy. Kyiv : ArtEk, 2001. 392 s.
32. Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. / red. kol.: D. H. Hrynchshyn, L. L. Humetska (holova), I. M. Kernytskyi. Kyiv : Naukova dumka, 1977. T. 2. 592 s.
33. Smal-Stotskyi S. Ukrainska mova, yii pochatky, rozvytok ta kharakterystychni yii prykmety. *Dzvony*. 1933. Ch. 3–4.
34. Starchenko N. Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istoriia pro istoriiu. Kyiv : Laurus, 2021.
35. Taranenko O. Mova Kyivskoi Rusi: vuzol istoryko-linhvistychnykh i polityko-ideolohichnykh problem. Istoriia ukrainskoi movy : khrestomatiia / upor. S. Ia. Iermolenko, A. K. Moisiienko. Kyiv : Lybid, 1996. S. 280–286.
36. Terliuk I. Ia. Istoriia ukrainskoho prava vid naidavnishykh chasiv do XVIII stolittia. Navchalnyi posibnyk z istorii derzhavy i prava Ukrainy. Lviv, 2003. 156 s.
37. Tyshchenko K. Istorychni vplyvy ukrainskoi movy na rosiisku. *Urok ukrainskoi*. 2004. №11–12. S. 47–51.
38. Ukrainski hramoty KhV st. / pidh. V. Rusanivskoho. Kyiv : Naukova dumka. 1965. 164 s.
39. Farion I. Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV–XVIII st.: movna svidomist, movna diisnist, movna perspektyva. Lviv : Vyd-vo Lvivskoi politekhniki, 2015. 656 s.
40. Franko I. Karpatoruske pysmenstvo XVII–XVIII st. Zibr. tv. u 50-ty t. Kyiv : Naukova dumka, 1981. T. 32. S. 207–229.
41. Franko I. Ukrainski. Zibr. tv. u 50-ty t. Kyiv: Naukova dumka, 1984. T. 41. S. 162–193.
42. Frik Devid A. Meletii Smotrytskyi i ruske movne pytannia. *ZNTSh. Pratsi filolohichnoi sekti*. Lviv, 1992. T. 224. S. 210–229.
43. Tsymbalistyi P. Ukrainski relihiino-kulturni vplyvy na Moskovshchynu (XVII–XVIII stol.). Miunkhen, 1966. 22 s.
44. Chaplenko V. Istoriia novoi ukrainskoi literaturnoi movy (XVIII st. – 1933). Niu-York, 1970. 446 s.
45. Chuba H. Ukrainski rukopysni uchytelni Yevanheliia. Doslidzhennia, katalog, opysy. Kyiv – Lviv : Svichado, 2011. 223 s.
46. Shevelov Yu. Proleghomena do vyvchennia movy ta stiliu Hryhoriia Skovorody. *Poza knyzhkamy i z knyzhok*. Kyiv : Chas, 1998. S. 393–437.
47. Shevelov Iu. Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? Istoriia ukrainskoi movy : khrestomatiia / upor. S. Ia. Iermolenko, A. K. Moisiienko. Kyiv : Lybid, 1996. S. 191–205.
48. Getka J. U progno modernizacji. *Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa, 2017. 315 s.
49. Shevelov George Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. 1979.
50. Shmiher T. Liturgical translation in Ukraine and Poland: a comparative approach to text, religion and culture. Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 2024. 308 s.

(WHETHER) WHAT IS WORTH KNOWING ABOUT THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE WHILE LEARNING IT AS A FOREIGN LANGUAGE (THE END OF THE X – XVIII CENT.)

Ulyana Dobosevych

*Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ukrainian Language
1 Universitetska Str., room 234, 79001, Lviv, Ukraine
phone: 032 239 47 17
e-mail: u-lana@hotmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-1367-7931>*

As the interest to the Ukrainian language is currently growing it is worth deepening the lingual and country study aspect of the Ukrainian language as a foreign language by involving the history – key stages of the Ukrainian language formation and development as a literary language. The war has made people get to know the Ukrainian language mainly as the language of resistance to the russian invasion and, therefore, become interested in its history. It became necessary to briefly outline the main stages of the historical formation of the Ukrainian language as a written and literary one, starting from the earliest times, and at the same time to emphasize its identity and self-sufficiency, which didn't depend on "ruskii mir".

The ancient Ukrainian and middle Ukrainian periods of the formation of the Ukrainian literary language have been considered. The main language creation tendencies have been determined in each context.

The initial ancient Ukrainian period, at the end of the X – the middle of the XIV centuries, lay the basis for the language creation tendency, penetrating of live conversational features into written texts at different extent (depending on a subject, a genre, a purpose) and at different linguistic levels. It became the foundation for the language development, affirmation and resistance to the future social and historical challenges.

From the middle of the XIV century business literature represented the Ukrainian language as the official one in the ethnically foreign country, thus pushing forward the implementation of folk colloquial features and asserting this language for the future.

The period between the XVI and the first half of the XVII centuries showed the ability of the Ruthenian-Ukrainian language to provide a new sphere to itself – a religious one, displacing Church Slavonic. It determined a high social status and prestige of the Ukrainian language as the internal and external identifying factor in the contemporary society.

Different social and political conditions of Naddniprovschyna under russian rulership, Galychyna as a part of Poland, and later of the Austrian empire, determined unequal intensity and social severity of language creation processes in the second half of the XVII- XVIII centuries, which were, yet, aimed at the common direction of the literary language on a live colloquial basis.

Key words: the history of the Ukrainian language, periodization, language creation tendencies, written records.

*Стаття надійшла до редакції 24.04.2024
доопрацьована 29.04.2024
прийнята до друку 05.05.2024*